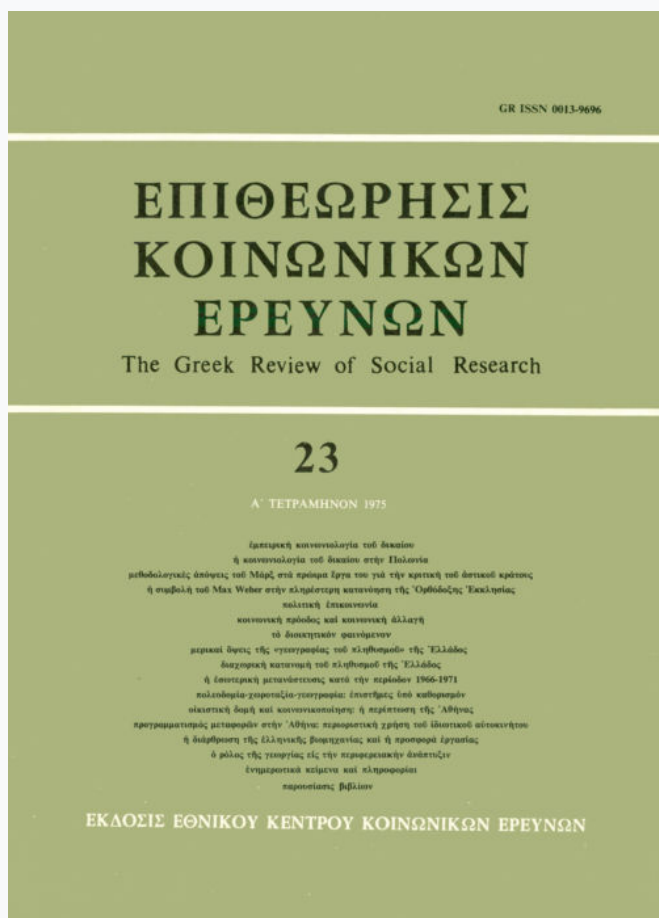

The Greek Review of Social Research

Vol 23 (1975)

23 A'

Μεθοδολογικές απόψεις του Μάρξ στα πρώιμα έργα του για την κριτική του αστικού κράτους

Αύγουστος Μπαγιόνας

doi: [10.12681/grsr.476](https://doi.org/10.12681/grsr.476)

Copyright © 1975, Αύγουστος Μπαγιόνας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπαγιόνας Α. (1975). Μεθοδολογικές απόψεις του Μάρξ στα πρώιμα έργα του για την κριτική του αστικού κράτους. *The Greek Review of Social Research*, 23, 20-27. <https://doi.org/10.12681/grsr.476>

**μεθοδολογικές
απόψεις του Μάρξ
στά πρώιμα έργα του
για την κριτική
του άστικού κράτους**

του

A. Μπαγιόνα

*Καθηγητὸς τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νὰ ἀποσαφηνιστῇ ἡ μέθοδος μετὰ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ κρίνει κατὰ τὰ ἔτη 1843-1844 τὴν ἀποψη ὅτι τὸ κράτος, δηλαδὴ οἱ θεσμοὶ μετὰ τοὺς ὁποίους ἀσκεῖται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ὁ φορέας ποὺ τὴν ἀσκεῖ, δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀποψη αὐτή, τὸ κράτος «ὕπερβαίνει» τὶς ἀντιθέσεις αὐτὲς καὶ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία μετὰ κριτήριον τὸ κοινὸν συμφέρον. Μετουσιῶνει σὲ πράξη ἠθικὰς ἀξίες, ὅπως ἡ ἐλευθερία, καὶ αἰτήματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ποὺ ἔχουν ἀπόλυτον κύρος. Ἐπειδὴ ἔχει αὐτὴ τὴ λειτουργία, ἀναπτύσσει, καθὼς ὁλοκληρῶνεται, τὰ χαρακτηριστικὰ μὴς ὑπερβατικῆς, μεταφυσικῆς ὑπόστασης.

Ὁ Μάρξ διατυπώνει τὴν κριτικὴ του γιὰ τὴν παράπαν ἀποψη στὴν *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ* (1844) καὶ στὴ *Συμβολὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ* (1843). Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ μεθοδολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιὰ τὶς διαφορὰς φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ κράτους, ὅπως ἀναλύεται στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* (1847) καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς πρώιμης περιόδου τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἡ κριτικὴ τοῦ Μάρξ γιὰ τὸ ἀστικὸ κράτος, ὅπως ἐκλογικεῦται μετὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, κατανοεῖται ἀπὸ τὸν σκοπὸ ποὺ τὴν ὑπαγορεύει. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὄρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ πραγματοποιηθῇ ὁ συγκεκριμένος καὶ συνολικὸς ἀνθρώπος, ὅπως τὸν ἐννοεῖ ὁ Μάρξ.¹ Ὁ συνολικὸς ἀνθρώπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνότητα βιώματος καὶ πράξης. Ὑπερβαίνει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ ἀνθρώπο, ποὺ ὁ Μάρξ ἐξηγεῖ ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἰδίως κατὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ φάση τῆς ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ὁ συνολικὸς ἀνθρώπος ἐκφράζεται αὐθεντικὰ μετὰ τὴν ἐργασία, ὅπως ὁ καλλιτέχνης μετὰ τὸ ἔργο τέχνης. Ἀναπτύσσει τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλαδὴ τῶν κινήτρων του, ποὺ συνδέονται μετὰ τὶς σωματικὰς του ἀνάγκες, τὶς λειτουργίες τῶν αἰσθήσεων, τὶς συνειδησιακὰς ἐμπειρίες, τοὺς νοητοὺς σκοποὺς του καὶ τὶς δυνατότητές του νὰ τοὺς πραγματοποιήσῃ μέσα ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις του. Ἡ πραγμάτωση τοῦ συνολικοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μὴς ἀταξικῆς κοινωνίας. Στὴν κοινωνία αὐτὴ οἱ λειτουργίες ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκουν στὸν ἡγεμόνα, δηλαδὴ τὸν φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ τὴν πολιτεία, μεταβιβάζονται στὸ κοινωνικὸ σύνολο.

1. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Moscow, 1975, τ. 3, σ. 342, πρὸς. *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law*, ὁπ. παρ., 3, σ. 39.

Με το αίτημα της πραγμάτωσης του «συνολικού ανθρώπου» καθορίζεται η προοπτική από την οποία ο Μάρξ κρίνει την άποψη, που αποδίδει στον Χέγκελ,¹ ότι το κράτος αποτελεί την πραγμάτωση της ελευθερίας και του λογικού, ότι με τόν σχηματισμό του τερματίζονται οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν ότι ο Χέγκελ ονομάζει «άστική κοινωνία» (*Bürgerliche Gesellschaft*). Πρόκειται για την κοινωνία στην οποία οι ατομικές επιδιώξεις τείνουν να αναπτυχθούν απεριόριστα, εις βάρος του κοινωνικού συνόλου, και ανταγωνίζονται ή μια την άλλη.² Η ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των διαφόρων ατομικών επιδιώξεων είναι φανερή στη σφαίρα της οικονομίας. Η κρατική εξουσία δέν παρεμβαίνει άμεσα για να τις περιορίσει. Η συνείδηση του συμφέροντος του συνόλου ή, εδωτέρω, η αίσθηση του συνολικού εκφράζεται κυρίως με τις συντεχνίες. Οι απόψεις του Μάρξ για την άστική τάξη, για την ψυχολογία και το ήθος του ατόμου και του κεφαλαιοκράτη, προεκτείνουν από πολλές απόψεις τις αναλύσεις του Χέγκελ για την «άστική κοινωνία». Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι ο Μάρξ εξηγεί τις διαπιστώσεις του Χέγκελ για την «άστική κοινωνία» σε συνάρτηση με τη μορφή που παίρνουν οι παραγωγικές σχέσεις σ' αυτή, ιδίως σε συνάρτηση με το φαινόμενο της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της μεταβολής της εργασίας σε έμπορεύμα. Ο Μάρξ καθορίζει τη συγκεκριμένη ιστορική μορφή και την οικονομική βάση της «άστικής κοινωνίας», που ο Χέγκελ συνδέει με τη διαλεκτική ανάπτυξη, έκφραση και αυτοκαθορισμό της «Ιδέας» στη σφαίρα του «αντικειμενικού πνεύματος».

Η μέθοδος, που εφαρμόζει ο Μάρξ στην κριτική του κράτους, όπως το όριζε και το ερμηνεύει ο Χέγκελ, και όπως διαμορφώνεται ιστορικά μέσα από την ανάπτυξη της άστικής τάξης και της κεφαλαιοκρατίας, θεμελιώνεται πάνω σε μια όρισμένη αντίληψη για τη φύση και τις λειτουργίες της κριτικής. Ο Μάρξ εκθέτει την αντίληψη αυτή ιδίως στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*.³ Βασική επιδίωξη της κριτικής είναι να γίνει σαφής η πραγματική «ουσία» ή «φύση» ή και «υπαρξη» του κράτους. Οι όροι αυτοί φαίνεται ότι για τον Μάρξ είναι περίπου ταυτόσημοι. Τους χρησιμοποιεί για να όρισει τη συγκεκριμένη λειτουργία που αναπτύσσει μια όρισμένη μορφή κράτους σε μια όρισμένη φάση της κοινωνικής ιστορίας.

Ο καθορισμός της λειτουργίας του κράτους προϋποθέτει την «απογύμνωσή» του από την ιδεολογία που συσκοτίζει ή συγκαλύπτει τους πραγματικούς στόχους του. Η ιδεολογία αυτή εκφράζόταν, κατά τον Μάρξ, με την άποψη ότι το κράτος είναι

ιερό ή ότι είναι η πραγμάτωση του λογικού. Ο σκοπός της κριτικής του κράτους πραγματοποιείται τελικά αν καθοριστή η σχέση του με τον συγκεκριμένο άνθρωπο. Ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι αίσθητο όν. Αναζητεί και δημιουργεί με την εργασία του τα αίσθητά αντικείμενα που ικανοποιούν τις ανάγκες που είναι συνηφασμένες με τις αισθήσεις του και τη σωματική του ανάπτυξη. Με την εργασία του αλλάζει τη φύση, που παίρνει έτσι «άνθρώπινο», δηλαδή ιστορικό χαρακτήρα.⁴ Με την εργασία δημιουργείται η ιστορία. Η ιστορία είναι συνηφασμένη με την εξέλιξη των μέσων παραγωγής, των σχέσεων παραγωγής, με την κατανομή του προϊόντος της παραγωγής, με την κοινωνική διαστρωμάτωση σε κοινωνικές κατηγορίες και βαθμιαία σε τάξεις, με τους θεσμούς που διατηρούν την κοινωνική διαστρωμάτωση, που βασίζεται πάνω στην κατανομή και την οικειοποίηση του προϊόντος της παραγωγής, με την ιδεολογία που εκλογικεύει και καθιστά ήθικα αποδεκτή την κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως διαμορφώνεται σε μια όρισμένη εποχή. Η θεωρία για το κράτος εντάσσεται στη θεωρία των θεσμών και του ιδεολογικού έποικοδομήματος. Ένας βασικός στόχος της κριτικής του Μάρξ είναι να αποσαφηνίσει αυτή την επιστημολογική θέση της θεωρίας για το κράτος.

Ο ιστορικός χαρακτήρας του κράτους, ή αποσαφήνιση του οποίου είναι ο τελικός στόχος της κριτικής του Μάρξ στα πρώιμα έργα του, θεμελιώνεται τελικά πάνω στη θέση ότι ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι ιστορικό όν. Το χαρακτηριστικό του αυτό όφειλεται στο γεγονός ότι η συνείδησή του, δηλαδή η όλότητα των αντιλήψεων, παραστάσεων και συγκινησιακών έμπειριών, που σχηματίζει για τον «ιστορικοποιημένο» και «κοινωνικοποιημένο» φυσικό κόσμο, καθορίζεται από τα μέσα παραγωγής, τις σχέσεις παραγωγής και τις μορφές της εργασίας που έχει δημιουργήσει σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης.⁵

Η άποψη αυτή του Μάρξ για τη μορφή της κριτικής που αναφέρεται στο άστικό κράτος παρουσιάζει αναμφισβήτητες αναλογίες με τις απόψεις του Κάντ για την κριτική της γνώσης. Ο Κάντ λαμβάνει σαν δεδομένο ότι η κοσμολογία του Νεύτωνα είναι έγκυρη. Με την κριτική του θεωρητικού λόγου ζητείται ο καθορισμός των λειτουργιών του υποκειμένου της γνώσης, πού ειδικά των μορφών της έποπτείας, των κατηγοριών της αναλυτικής νόησης και των ρυθμιστικών άρχων του συνθετικού λόγου, που προϋποθέτει η έγκυρότητα της κοσμολογίας του Νεύτωνα. Παρόμοια, ο Μάρξ θεωρεί σαν δεδομένο ότι το άστικό κράτος, που διατηρεί, εκλογικεύει και δικαι-

1. J. O'Malley (ed.), Karl Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Cambridge, 1970, σ. 137.

2. *Collected Works*, 3, σ. 42.

3. *Collected Works*, 3, σ. 42.

4. *Manuscripts*, όπ. παρ., 3, σ. 332.

5. Κ. Μάρξ, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, μετάφραση Κ. Φιλίππ, Άθήνα, Χ.Χ., σ. 71, πρβλ. S. Moscovici, *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, Paris, 1968, σ. 45.

ώνει ἠθικά τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση πὺ ἐκφράζει τὶς ἀστικές σχέσεις παραγωγῆς καὶ οἰκιοποίησης τοῦ προϊόντος τῆς, ὑπάρχει. Ἔργο τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ καθορίσει τὶς λειτουργίες τῆς συνείδησης, τὶς μορφές καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς, τὴν ταξικὴ διάρθρωση ἢ εὐρύτερα τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, πὺ προϋποθέτει ἡ σαφὴς καὶ χωρὶς ἰδεολογικὴ συκάλυψη ἐξήγηση τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Πιὸ εἰδικὸ καὶ πῶ ἀμεσα ἔργο τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ ἐξηγήσει τὴν τάση τοῦ ἀστικοῦ κράτους νὰ δίνει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελεῖ μὴ μεταφυσικὴ ὑπόσταση καὶ νὰ ἐμπνέει ἱερὸ δέος σ' αὐτοὺς πὺ συμμετέχουν ἀμεσα στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ σ' αὐτοὺς πὺ τὴν ὑπομένουν. Ἡ τάση αὐτὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδηλῆ, ὅταν ἀναπτύσσεται τὸ γραφειοκρατικὸ φαινόμενο.¹

Δὲν θὰ ἦταν ὁμως σωστὸ νὰ ἐξομοιωθῇ ὁ στοχασμὸς τοῦ Μάρξ τῆς πρώτης περιόδου μὲ τὸν στοχασμὸ τοῦ Κάντ, ἢ νὰ θεωρηθοῦν τὰ κείμενά του, πὺ ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, σὰν ἓνα εἶδος *Κριτικῆς τοῦ Πολιτικοῦ Λόγου*. Ὁ Μάρξ τονίζει ὅτι ἡ «κριτικὴ τῶν ὅλων δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὸ ὅπλο τῆς κριτικῆς». ² Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ μπορεῖ νὰ ἔχει τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ τὴν ὀλικὴ δύναμη μόνον ὅταν ἀφομοιώνεται νοητικὰ καὶ συγκινησιακὰ ἀπὸ τὶς «μάζες». Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ σχηματοποιεῖ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὴν συνειδητὴ ἀνάγκη ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ στὴ σχέση παραγωγικῶν μέσων καὶ ταξικῆς διάρθρωσης καθὼς καὶ στὰ διάφορα ἐποικοδομημάτα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ κράτους, πὺ συμβάλλουν στὴ διατήρησή τῆς. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πὺ προηγήθηκε καὶ προετοιμάζει αὐτὴν πὺ ἀκολουθεῖ. Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ γίνεται σφερότερη, ὅταν ἀναπτύσσεται σὲ μὴ ἐπαναστατικὴ ἐποχὴ.

Ἡ θεμελιωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη κριτικὴ τοῦ κράτους προϋποθέτει τὴ γνωστὴ θέση τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Ἡ θέση ὁμως αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Μάρξ δέχεται τὴν ὀφελμιστικὴ ἢ πραγματιστικὴ ἄποψη ὅτι ἡ ἀλήθεια μιᾶς θεωρίας κρίνεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀποτελεσματικότητά τῆς. Σημαίνει ὅτι ἡ ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ ἐκφράζει τὴ συνείδηση πὺ μὴ κοινωνικὴ τάξη ἀναπτύσσει σὲ μὴ ὀρισμένη φάση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης γιὰ τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ μέσα παραγωγῆς, τὶς σχέσεις παραγωγῆς πὺ προϋποθέτουν καὶ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση πὺ ἐπικρατεῖ, ἢ ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση καὶ τὴν

ἰδεολογία.³ Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους καὶ τὴν «κριτικὴ τῶν ὅλων» σημαίνει ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ κοινωνιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὀλοκληρωμένη θεωρητικὴ κριτικὴ τοῦ κράτους παρὰ μόνον σὲ ἐπαναστατικὲς ἐποχές. Οἱ ἐποχές αὐτὲς ἔχουν προετοιμαστῇ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη πὺ προηγήθηκε.

Ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ χαρακτῆρα τῆς κριτικῆς γιὰ τὸ ἀστικὸ κράτος συνάγονται οἱ μεθοδολογικοὶ κανόνες πὺ ἀκολουθεῖ ὁ Μάρξ, ὅταν κρίνει τὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος πὺ ἀναπτύσσεται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ. Οἱ κανόνες αὐτοὶ δὲν ἰσχύουν μόνον γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Χέγκελ. Ἰσχύουν γιὰ ὅλες τὶς ἀπόψεις πὺ καταλήγουν στὴν μυθοποίηση ἢ τὴν ἀποθέωση τοῦ κράτους καὶ στὴν τοποθέτηση στὸν χῶρο τοῦ υπερβατικοῦ.⁴

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ γιὰ τὸ κράτος προϋποθέτει, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Μάρξ, ὅτι τὸ κράτος ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ υπερβατικοῦ καὶ ὅτι ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ θεοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγελειανὴ ἀντίληψη, πὺ ἔχει, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Μάρξ, τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἰδεατοῦ τύπου γιὰ ὅλες τὶς πολιτικὲς θεωρίες πὺ θεοποιοῦν τὸν γραφειοκρατικὸ μηχανισμό, τὸ κράτος θεσμοποιεῖ, ὑποστασιοποιεῖ καὶ ἱκανοποιεῖ μὲ φανταστικὸ τρόπο ὅλες τὶς ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸ τοῦ κράτους εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν ἄποψη πὺ ὁ Μάρξ ἀποδίδει στὸν Χέγκελ ὅτι μὲ τὴ συνταγματικὴ μοναρχία, ὅπως πραγματοποιήθηκε στὴν Πρωσία, τὸ ἄτομο ἐντάσσεται στὸ κοινωνικὸ σύνολο ἐνῶ ταυτοχρόνα διατηρεῖ τὴν ἀτομικότητά του.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Μάρξ, ἡ ἄποψη τοῦ Χέγκελ προϋποθέτει τὴ θρησκευτικὴ ἢ μυστικιστικὴ ἀντίληψη ὅτι τὸ κράτος λειτουργεῖ σὰν ἓνα ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ. Ἡ «μυστικιστικὴ» ἀντίληψη ἐκφράζεται στὴν ἄποψη τοῦ Χέγκελ ὅτι τὸ κράτος «ὑπερβαίνει» τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας». Ἡ ὑπερβαση αὐτὴ γίνεται μὲ μὴ μυστηριώδη ἢ μαγικὴ διαδικασία. Ἐξ αἰτίας τῆς διαδικασίας αὐτῆς τὸ κράτος ὑπάρχει σὰν μὴ ἰδεατὴ ὑπόσταση, ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους ἀτομικὲς ἐπιιώξεις, ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ὀλοῶν συνιστᾷ τὴν «ἀστικὴ κοινωνία», ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Χέγκελ.⁵

Ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ Χέγκελ, ἀναπτύσσει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντικειμένου τῆς θρησκευτικῆς πίστης, δηλαδὴ τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ Θεοῦ, συνάγεται ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους, μὲ τὴν ἐκλογικευμένη μορφή πὺ τοῦ δίνει ὁ Χέγ-

1. *Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law, Collected Works*, 3, b. 44-48.

2. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 137, πρβλ. Γερμανικὴ Ἰδεολογία, σ. 87-88.

3. Γερμανικὴ Ἰδεολογία, σ. 8-9, 110.

4. *Contribution, Collected Works*, 3, σ. 45-47.

5. *Contribution*, ὁπ. παρ., 3, σ. 17.

κελ, προϋποθέτει την κριτική της θρησκευτικής πίστης. Ο Μάρξ ακολουθεί εν μέρει τον Feuerbach. Έτσι δέχεται ότι η θρησκευτική πίστη εκφράζει την ολοκληρωμένη του συγκεκριμένου ανθρώπου, σάν αίσθητοῦ ὄντος, στη σφαίρα τοῦ υπερβατικοῦ, ποῦ ταυτίζει με τὸ φανταστικό.¹ Ἡ θρησκευτική πίστη, ὅπως τὸ ὄνειρο ἢ τὸ δράμα τῆς φαντασίας, εκφράζει μιὰ αὐθόρμητη, ὄχι ἐντελὴς συνειδητὴ καὶ ἐκλογικευμένη, διαμαρτυρία γιὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ποῦ περιβάλλει τὸν πιστό. Εἶναι ὁ «ἀναστενεγμός» τοῦ καταπιεσμένου ἀνθρώπου. Ἡ διαμαρτυρία ποῦ εκφράζεται με τὴ θρησκευτικὴ πίστη, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἐκλογικευμένη καὶ ἀποτελεσματικὴ, θὰ ἦταν δυνατό νὰ θεωρηθῇ σάν φυγὴ ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα.² Ἡ κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστης δείχνει ὅτι καμμιὰ πραγματικότητα, ἄρα οὔτε καὶ τὸ κράτος, δὲν εἶναι θεϊκὴ. Τὸ θεο εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἄρα καὶ τὸ κράτος εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον θεωρηθῇ σάν ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν.

Γιὰ τὸν Μάρξ τῆς πρώιμης περιόδου, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Feuerbach, ἡ θρησκευτικὴ πίστη εκφράζει μιὰ μορφὴ ἀλλοτρίωσης, δηλαδὴ ἀποξένωσης.³ Ὁ ἄνθρωπος ἀποχωρίζεται ἡ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὶς ἀναζητήσεις του καὶ τὶς δυνατότητές του. Με τὴ φαντασία του τὶς προβάλλει σὲ ἕνα θεϊκὸ ὄν, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τὶς πραγματοποιήσει με τὴν πράξιν του καὶ ὅταν δὲν γνωρίζει τὸν «ἐαυτόν» του σάν συγκεκριμένο αἰσθητὸ, δηλαδὴ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν.⁴ Ὁ Feuerbach ὅμως θεώρησε τὴ θρησκευτικὴ ἀποξένωση σάν σταθερὸ χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ ἀντίληψή του ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο ἡ κυρίως αἰσθητὸ καὶ σωματικὸ ὄν τὸν ὡδήγησε στὴ διατύπωση μιᾶς στατικῆς ἀνθρωπολογίας. Ὁ Μάρξ, ἀντίθετα, τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν ἀκριβῶς γιατί εἶναι αἰσθητὸ καὶ σωματικὸ ὄν. Ὅπως παρατηρήθηκε ποῦ πάνω, με τὴν ἐργασία συντελεῖται ἡ μετάβαση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ βιολογικὴ στὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ φύση του.⁵ Ὁ Μάρξ ἀπομακρύνεται σαφῶς ἀπὸ τὸν Feuerbach στὸν βαθμὸ ποῦ ἀναγνωρίζει τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία τοῦ Μάρξ συνάγεται ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους ὡς ἀντικειμένου θρησκευτικῆς πίστης προϋποθέτει τὴν κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Ἡ κριτικὴ αὐτῆ, με τὴ σει-

ρὰ τῆς, προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴ κριτικὴ. Ἀντικειμένου τῆς εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν κοινωνικῶν ὁρῶν ποῦ ἐξηγοῦν τὴν ἀποξένωση ποῦ εκφράζεται με τὴ θρησκευτικὴ πίστη.

Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Μάρξ στὰ δύο κείμενα ποῦ ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, ἐπισημαίνει κυρίως τὴν ὑπαρξὴ κοινωνικῶν ἐπιβιώσεων ποῦ ἔχουν παραστικὸ χαρακτήρα. Με παραστικὸ τρόπο ἐπιζοῦν οἱ κοινωνικὲς κατηγορίες ποῦ δὲν ἄσκουν καμμιὰ οὐσιαστικὴ λειτουργία ἀλλὰ ἐπικαλοῦνται τὴ χαρακτηριστικὴ ιδιότητα ποῦ εἶχαν στὸ παρελθόν καὶ ποῦ καθιστοῦσε ἀποδεκτὴ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ λειτουργία τους. Τέτοια κοινωνικὴ κατηγορία εἶναι ἡ ἀριστοκρατία στὴ Γερμανία τοῦ 1840.⁶ Ὁ παραστικὸς χαρακτήρας τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, ποῦ ἀποτελοῦν τὸ «παλαιὸ καθεστῶς» (ancien régime), προεκτείνουν δηλαδὴ τὴ φεουδαρχικὴ φάση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα στὴν Γερμανία τοῦ 1840, μένει ἀνεξήγητος ἂν δὲν συσχετιστῇ με τὴν ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν μέσων, τὴν ἀνεπαρκῆ ἐκβιομηχάνισιν καὶ τὴν ταχικὴ διάρθρωση, ἰδίως τὴν ἀδυναμία τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης, ποῦ ἐπιτρέπει τὴν ἐπιβίωσή τους.

Ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κριτικὴ, ποῦ εἶναι ταυτόχρονα θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, γιατί ἀρνεῖται τὶς κοινωνικὲς ἐπιβιώσεις με τὸ «ὄπλο» τῆς κριτικῆς καὶ τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν, συνάγεται ὅτι ἡ «ἀστικὴ κοινωνία» δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κράτους, ὅπως πιστεῖει, σύμφωνα με τὸν Μάρξ, ὁ Χέγκελ. Ἀντίθετα τὸ κράτος προϋποθέτει τὴν «ἀστικὴ κοινωνία».⁷ Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν «ἀστικὴ κοινωνία» εἶναι φανερός, ἂν ἐννοήσουμε τὴν «ἀστικὴ κοινωνία» ὅπως ὁ Μάρξ, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τὴ φάση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας κατὰ τὴν ὁποία σχηματίζονται οἱ πόλεις, πραγματοποιεῖται ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὴν ἀστικὴν τάξιν, ἀρχικὰ με τὸ ἐμπόριο, τὴν χρηματικὴ οἰκονομία, σὲ συνέχεια με τὴν ἐκβιομηχάνισιν. Ἀν ὀρίστῃ ἔτσι ἡ «ἀστικὴ κοινωνία», τὸ κράτος μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σάν ἰδεολογικὸ ἐπικοδομημὰ ποῦ ἐνισχύει τὴ διατήρησιν τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσιν ποῦ εὐνοεῖ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὴν ἀστικὴν τάξιν.⁸ Ἀλλὰ, καὶ ἂν ἀκόμα στὸν ὅρο «ἀστικὴ κοινωνία» ἀποδοθῇ ἡ ἐγγλεσιανὴ σημασία, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ «ἀστικὴ κοινωνία» εἶναι ἀρχικὰ ἕνα σύνολο ἀνταγωνιστικῶν ἰδιωτικῶν ἐπιδιώξεων, τῶν ὁποίων

1. Γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Feuerbach, βλ. E. Kamenka, *The Philosophy of Ludwig Feuerbach*, London, 1970, σ. 59.

2. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 131, πρβλ. *Contribution*, ὁπ. παρ., 3, σ. 29-30.

3. H. Bortoli, *La doctrine économique et sociale de Karl Marx*, Paris, 1950, σ. 42 κ. ἑ.

4. J. Y. Calvez, *La pensée de Karl Marx*, Paris, 1956, σ. 55-58.

5. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, σ. 70-77.

6. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 133-134. Ἡ ἀριστοκρατία ἐπικαλεῖται «ῥωολογικὰ ἐπιχειρήματα», ὅπως εἶναι τὸ αἷμα, ἡ εὐγενικὴ καταγωγή, κτλ., γιὰ νὰ δικαιολογήσιν τὴν ἐπιβίωσή της.

7. Ἡ ἀνάγκη τοῦ κράτους στὴν κοινωνία καὶ τὸ «πολιτικὸ φαινόμενο» στὸ κοινωνικὸ εἶναι φανερὴ στὴν ἀποψη τοῦ Μάρξ τῆς πρώιμης περιόδου ὅτι τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα εἶναι ἐκκρόση τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ αὐτοῦ, βλ. D. McLellan, *Marx before Marxism*, σερὰ Pelican, 1970 σ. 148.

8. *Contribution*, ὁπ. παρ., 3, σ. 9.

ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτηση δὲν εἶναι συνειδητὴ,¹ τὸ κράτος σχηματίζεται γενετικά ἀπὸ τὴν ἀστική κοινωνία. Μόνο ἂν γίνεαι ἀναφορά στὴν ἐγγειανὴ «ιδέα», ποὺ γιὰ τὸν Μάρξ ἔχει μεταφυσικὸ ἢ καὶ μυστικιστικὸ περιεχόμενο, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν ἔγκυρη ἢ ἀποψη ὅτι ἡ «ἀστική κοινωνία» προϋποθέτει τὴν ὑπάρξιν, ἔστω καὶ «δυνάμει», τοῦ κράτους. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Μάρξ, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὸ κράτος εἶναι μέρος τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση στὴ στατικὴ καὶ ἐξελισσόμενη μορφή της. Ἡ μορφή καὶ οἱ λειτουργίες τοῦ κράτους εἶναι ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας, ποὺ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐνταχθῇ ἀντίστοιχα στὴ γενικὴ ἢ τὴν ἱστορικὴ κοινωνιολογία. Δὲν εἶναι δικαιολογημένη ἡ ἀποψη ὅτι τὸ κράτος ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ «οὐσία» ποὺ ἐξετάζεται ἀπὸ μιὰ ξεχωριστὴ ἐπιστήμη.²

Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ, ἰδίως ἂν δεχτοῦμε ὅτι πραγματοποιεῖται μόνο μὲ τὰ «ὅπλα τῆς κριτικῆς» καὶ ὄχι μὲ τὴν «κριτικὴ τῶν ὀπλῶν», προϋποθέτει τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ.³ Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ἐκφράζεται ἀρχικὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστης καὶ τῆς μεταφυσικῆς μεθόδου, ποὺ δικαιώνουν τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἐπίγεια ζωὴ εἶναι «δνεῖρο» καὶ ὅτι ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι ὁ φανταστικὸς ἢ ὁ ἰδεατός. Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι ὁ κόσμος τὸν αἰσθήσεων, τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξὺ τους, εἶναι ὁ πραγματικὸς κόσμος.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ μέθοδο γίνεται σαφές ὅτι ὁ αἰσθητός κόσμος εἶναι ταυτόχρονα καὶ προϊόν τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνεαι λόγος καὶ γιὰ «ἱστορικὴ φύση» στὸν βαθμὸ ποὺ τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα παίρνουν ἱστορικὴ μορφή μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καθορίζεται ἀπὸ τὸν Μάρξ ὡς ἑξῆς: Κάθε ἱστορικὸ προϊόν εἶναι «ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἀπὸ γενιῶν, ποὺ κάθε μιὰ τους στέκει πάνω στοὺς ὅμους

τῆς προηγούμενης,.... μεταβάλλοντας τὸ κοινωνικὸ τῆς σύστημα σύμφωνα μὲ τὶς μεταβαλλόμενες ἀνάγκες».⁴

Ἄν καθοριστῇ ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ὡς γενετικὴ μέθοδος ἐξήγησης ὁρισμένων κοινωνικῶν φαινομένων, θὰ φανῇ ὅτι τὸ κράτος σὲ κάθε συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε συγκεκριμένο τόπο ρυθμίζει τὴ διαδικασία τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, τῆς κατανομῆς τοῦ προϊόντος τῆς πρὸς ὄφελος τῆς τάξης ποὺ ἔχει τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς.⁵ Τὸ κράτος ἀναπτύσσεται κατὰ τρόπο ὁλοκληρωμένο, ὅταν ἡ «κοινότης», δηλαδὴ μιὰ κοινωνικὴ ὁλότητα χωρὶς σαφῇ διαστρωμάτωση, διαφοροποιεῖται σὲ τάξεις καὶ ὅταν ἐμφανίζεται ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Τὸ κράτος ἐντάσσεται στὴν κοινωνικὴ ἱστορία καὶ ἀποτελεῖ «στιγμὴ» τῆς.⁶

Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ θεωρηθῇ τὸ κράτος ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο γιὰ νὰ θεμελιωθῇ ἡ κριτικὴ του, γιὰ νὰ γίνεαι σαφές ὅτι ἀποτελεῖ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας», ὅτι τὸ ἴδιο, μέσα ἀπὸ τοὺς γραφειοκρατικὸς θεσμοὺς, ἀναπτύσσει τὴν ἰδεολογία πὼς εἶναι ἡ «πνευματικὴ οὐσία» τῆς κοινωνίας. Ἡ γραφειοκρατικὴ ἱεραρχία θεμελιώνεται πάνω στὴν πίστη ὅτι οἱ ἀνώτερες βαθμίδες τῆς εἶναι μυημένες σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ στὴν «οὐσία» αὐτὴ ἀπὸ ὅσο εἶναι οἱ κατώτερες.⁷ Ἡ μεταφυσικὴ ἢ μυστικιστικὴ θεώρησις τοῦ κράτους εἶναι δυνατό νὰ παραμεριστῇ μόνο μὲ τὴν ἀνασύνθεσις τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξήγηση τοῦ κράτους καθορίζεται ἡ σχέση του μὲ κάθε «στιγμὴ» τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορικὴ θεώρησις του, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Μάρξ, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἱστορισμὸ, ὅπως τὸν ἐννοῦσε ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου. Ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ἰδίως στὸν von Hugo.⁸ Ἡ θέση τοῦ ἱστορισμοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Εἶναι ἐπιθυμητὴ καὶ ἐπιβεβλημένη ἡ διατήρηση τῆς παρόδοσης ἢ ἡ ἐπιστροφή σ' αὐτήν. Γι' αὐτὸ, τὸ γραπτὸ θετὸ δίκαιο πρέπει νὰ προσαρμοστῇ στὸ ἐθιμικόν.

Κρίνοντας τὸν ἱστορισμὸ, μὲ τὴν παραπάνω σημασία τοῦ ὅρου, ὁ Μάρξ ἀποσαφηνίζει τὶς θεωρητι-

4. Γερμανικὴ Ἱδεολογία, σ. 70-71.

5. Ὁκ. παρ., σ. 129.

6. Ἡ ἀντιδιαστολὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ν. Πουλαντζὰς ἀνάμεσα στὸν Μαρξισμὸ καὶ ὅτι ὀνομάζει «ἱστορισμὸ», *Pouvoir politique et classes sociales*, 1, σ. 33 κ. ἐ., δὲν φαίνεται ἀπόλυτα πειστικὴ. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐννοια τῆς εὐθύγραμμης ἱστορικῆς ἐξέλιξης ὑπάρχει στὸν Χέγκελ ἢ ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Μάρξ ἀναφέρεται στὸ ἀμφίβολο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐγγειανῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Ἄν θεωρηθῇ ὅτι ὁ Μαρξισμὸς εἶναι ἐπιστήμη τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, δὲν συνάγεται σαφές ὅτι ἡ «πολιτικὴ» εἶναι ἡ κινητήρια δύναμις τῆς ἱστορίας ἢ ὅτι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα «ὑπερπολιτικοποιεῖνται», ὅπως ὑποστηρίξει ὁ Πουλαντζὰς.

7. Contribution, ὁκ. παρ., 3, σ. 47.

8. *The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law, Collected Works*, 1, σ. 203-206.

1. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §187 κ.ἐ. Hegel, *Werke*, σειρά Suhrkamp, τ. 7, Frankfurt am M., 1970, σ. 343 κ. ἐ.

2. Ἡ μεθοδολογικὴ αὐτὴ θέση τοῦ Μάρξ δικαιώνεται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς «πολιτικῆς ἀνθρωπολογίας». Βλ. σχετικὰ G. Balandier, *Anthropologie Politique*, σ. 5-7, μ' ὅλο ποὺ ὁ Balandier χωρίζει ὅτι ὀνομάζει «πολιτικὸ φαινόμενο», ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἐξουσίας μὲ δυνατότητα καταναγκασμοῦ ἢ ἐντονὸν ἐπηρεασμοῦ, ἀπὸ τὸ Κράτος. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲν ὑπάρχει ἢ τοὐλάχιστον δὲν εἶναι σαφὴς στὰ πρῶμα κείμενα τοῦ Μάρξ, ἰδίως σ' αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὴ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ.

3. J. O'Malley, ὁκ. παρ., σ. XVII, 132. Πρβλ. Γερμανικὴ Ἱδεολογία, μετάφραση Κ. Φιλίνης, σ. 70 κ. ἐ.

κὲς προϋποθέσεις του. Χαρακτηριστικό τοῦ ιστορισμοῦ εἶναι ὅτι ἀρνεῖται τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἰδίως ὅταν παίρνει τὴ μορφὴ τῆς ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς. Μία παράδοση ποὺ ἐπιβεῖ πρέπει νὰ διατηρηθῇ ὅσο γίνεται πὺ ἀναλλοίωτη. "Ὅσο πὺ ἀλόγῳ φαίνεται, τόσο πὺ πολὺ εἶναι ἀξία σεβασμοῦ γιατί ἡ ἀλογία τῆς δεῖχνει ὅτι δὲν εἶναι τενητὸ κατασκευασμα τοῦ «ἀφρημένου λογικοῦ».

Ἡ ἀμφισβήτηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ λογικοῦ ἀπὸ τὸν ἱστορισμὸν τὸν δὴγει στὸν σκεπτικισμὸν. Ὁ σκεπτικισμὸς μὲ τὴ σειρά του δικαιώνει μιὰ μορφὴ θετικισμοῦ, ποῦ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Μάρξ, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστητὴν σάν χρυδαί. «Πραγματικό» εἶναι κάθε τι ποῦ εἶναι ἱστορικὰ δεδομένο σὲ ἕνα ὁρισμένο τόπο καὶ σὲ μιὰ ὁρισμένη χρονικὴ περίοδο, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἄλλο ἢ ἀνῆθικο, ἢ μᾶλλον, ἐπειδὴ εἶναι ἄλλο καὶ ἀνῆθικο. Ὁ θετικισμὸς δικαιώνει τὸν συντηρητισμὸν. Ἀφοῦ, ὅτι, εἶναι ἱστορικὰ δεδομένο εἶναι «πραγματικό», ἡ προσπάθεια νὰ μεταβληθῇ, ὅτι, εἶναι ἱστορικὰ δεδομένο ἐκφράζει τὰ «καὺθαίρετα» καὶ «ἐξωπραγματικά» αἰτήματα τοῦ «ἀφρημένου λογικοῦ». Ἡ συλλογιστικὴ τὸν ἱστορισμὸν προϋποθέτει ὅτι οἱ ἱστορικὲς πηγὲς εἶναι ἱερὰ κείμενα ποὺ ἐκφράζουν τὴν «μερὲ ἀποκαλύψεως» ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ κριθῇ ἀπὸ τὸ «ἀφρημένο λογικό».

Ὁ ἱστορισμὸς, ὅπως τὸν ἐννοεῖ καὶ τὸν κρίνει ὁ Μάρξ στὰ πρόωγα ἔργα του, ἔρχεται σὲ ἀπόλυτὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἱστορικὴ μέθοδο καὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί ὁ ἱστορισμὸς ἀρνεῖται τὸν ἔλλογο χαρακτήρα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν, ποῦ προϋποθέτει ἡ ἱστορικὴ μέθοδος καὶ ἡ κριτικὴ στὴν ὁποία δὴγει. Ἄν υἱοθετήσουμε τὴν προοπτικὴ τοῦ ἱστορισμοῦ, θὰ καταλήξουμε στὴ μυστικιστικὴ ἀντίληψη ὅτι μιὰ ὁρισμένη ἱστορικὴ μορφὴ κράτους, π.χ. ἡ ἀπόλυτὴ ἢ ἡ συνταγματικὴ μοναρχία, ἐμφανίζει τὸν τρόπο ὑπαρξης μιᾶς ἀναλλοίωτης θετικῆς, ἢ ἔστω μεταφυσικῆς, ὑπόστασης. Ἡ ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ ἀστικοῦ κράτους, ποῦ εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ κριτικὴ του, δὲν νοεῖται χωρὶς τὴν ἄρνηση τοῦ ἱστορισμοῦ.¹

Ἡ κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἱστορίας συμπληρώνεται μὲ τὴν κριτικὴ του ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς φιλοσοφίας. Κάτω ἀπὸ ὁρισμένες συνθήκες ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σάν μιὰ θεωρητικὴ ἐκλογικευμένη ἐκφραση τῶν τάσεων ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ μιὰ κοινωνικὴ μεταβολὴ ἀλλὰ ποῦ δὲν μπόρεσαν νὰ πάρουν συγκεκριμένην πρακτικὴ μορφὴ γιὰ διεφόρους λόγους. Τέτοιοι λόγοι μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ καθυστέρηση

στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, ἡ ἀνεπαρκὴς ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς συνειδήσεως, τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναπτύχθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἀντίφαση στὶς μορφὲς τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς ἢ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς σχέσεις παραγωγῆς, τὴν ταξικὴ διάρθρωση καὶ τὴν ἰδεολογία. Σὲ σχέση μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ παραπάνω αἷτια, καὶ εἰδικότερα σὲ σχέση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν κατόρθωσε νὰ κατακτήσει τὸν «ἡγεμονικό» ρόλο στὴ γερμανικὴ κοινωνία τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ἑντατο αἵωνα, ἐξηγοῦνται οἱ ἰδιομορφίες τοῦ γερμανικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τῆς περιόδου αὐτῆς, καὶ ἰδίως τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καθὼς καὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ.² Μὲ τὴν γερμανικὴ καὶ ἰδίως τὴν ἐγγελευνὴ φιλοσοφία ἐκφράζεται ὅτι, τείνει νὰ εἶναι ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ γερμανικὴ κοινωνία. Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία ἀποσαφηνίζει δίνοντάς τους ἐκλογικευμένη μορφὴ, ὁρισμένες ἀντιφάσεις τῆς γερμανικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἀτελέσφορη τῆς γιὰ τὴν ὑπερνίκησή τους. Στὸν βαθμὸ ὅμως ποῦ τὶς ἀποσαφηνίζει μόνον στὴν περιοχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, τοὺς δίνει ἐξωπραγματικὴ ἐκφραση καὶ τὶς συγκαλύπτει ὡς συγκεκριμένα ἱστορικὰ ἢ κοινωνικὰ φαινόμενα.

Ἔτσι ὁ γερμανικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς λειτουργεῖ ἀντιφατικὰ. Μέχρις ἐνὸς σημείου ἀποσαφηνίζει τὶς ἀντιφάσεις τῆς γερμανικῆς κοινωνίας καὶ τὶς τάσεις ποῦ εἶναι δυνατό νὰ δὴγήσουν στὸ ξεπέρασμά τους. Ταυτόχρονα ὅμως, καὶ ἀσφαλῶς ἀκούσια, τὶς συγκαλύπτει.

Ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπερνικηθῇ ἡ ἀντίφαση αὐτὴ τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἑγγελευνισμοῦ, ἐξηγεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ποῦ ἐξηγεῖ τὸν κόσμο, στὴ μορφὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ποῦ «κρίνει μὲ τὸν πὺ ἀμείλικτο τρόπο κάθε τι ποῦ ὑπάρχει».³ Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ ἔχει συγκεκριμένη κοινωνικὴ λειτουργία καὶ κοινωνικὸ σκοπὸ. Μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ μιᾶς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης πραγματοποιεῖται ἡ «δημιουργία τοῦ νέου».

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ δὲν θὰ ἐκπληρώσει τὴν κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ λειτουργία της ἂν καταλήξει στὴ συσχέτιση τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης, ποῦ κρίνει, μὲ ἕνα κανὼνα ἢ ἕνα πρότυπο ποῦ νὰ θεωρεῖται σάν ἀπόλυτα ἔγκυρο, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν «φανατιστικὸ κομμουνισμὸ» τοῦ Cabet ἢ τοῦ Weitling. Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ ἀναφέρεται στὸ «παρὸν» καὶ ὄχι στὸ «μέλλον».⁴ Σκοπὸς τῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξάλειψη κάθε εἶδους ἀλλοτρίωσης.⁵

2. Contribution, Collected Works, 3, σ. 180-181.

3. Ἐπιστολὴ πρὸς Α. Ruge, Martius 1843, Collected Works, 3, σ. 142.

4. Ὁ παρ., σ. 143.

5. Contribution, Collected Works, 3, σ. 176.

1. Ὑπάρχουν ἀναμφισβήτητες ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν κριτικὴ τοῦ Marx καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Χέγκελ, γιὰ τὸν von Hugo καὶ τὸν ἱστορισμὸν, βλ. Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 3.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τῶν διαφορῶν μορφῶν ἀλλοτριώσεως πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐξήγησίν τους, δηλαδὴ μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν κοινωνικῶν καὶ ιστορικῶν ὄντων, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι καὶ ἐπαρκεῖς γιὰ νὰ υπάρξουν οἱ μορφές αὐτῆς ἀλλοτριώσεως. Πιὸ ἄμεσο ἔργο ἢ καὶ καθήκον τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἐξήγησις τῆς πολιτικῆς ἀλλοτριώσεως, ποὺ συνίσταται στὸ συναίσθημα, ποὺ ὑπόκειται σὲ ἐκλογίκευση, ὅτι τὸ κράτος εἶναι ἓνα εἶδος θεϊκῆς παρουσίας ἢ μεταφυσικῆς ὑπόστασης, ποὺ ἱκανοποιεῖ καὶ πραγματοποιεῖ ὅλες τὶς ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ εἶναι, κατὰ τὸν Μάρξ, στὴν «ὑπὲρθεσιν τῆς ἱστορίας».¹ Ἡ διατύπωση αὐτὴ σημαίνει ὅτι μὲ τὴν φιλοσοφικὴν κριτικὴν παρामερίζεται ἡ θεώρησις τοῦ κράτους σὰν θεϊκῆς ἢ μεταφυσικῆς ὑπόστασης. Ἐτεῖ ἀποσαφηνίζεται ἡ σχέση κράτους καὶ «ἀστικῆς κοινωνίας», ποὺ ἐρμηνεύονταν μυστικιστικὰ, ὁρίσται καὶ ταυτολογικὰ στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ.

Ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ ἄποψη ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ προϋποθέτει, προεκτείνει καὶ ταυτόχρονα θεμελιώνει τὴν ἱστορικὴν κριτικὴν. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὀρίσθῃ σὰν «ἐργαλεῖο» ἡ σύστημα κατηγοριῶν μὲ τὸ ὁποῖο ἀποσαφηνίζεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τοῦ κράτους, ποὺ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι εἶναι προϊόν τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ ἐξελισσόμενο φαινόμενο. Μὲ τὴν φιλοσοφικὴν κριτικὴ θεμελιώνεται ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ κριτικὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ. Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ συνδέεται μὲ τὶς μορφές αὐτῆς τῆς κριτικῆς μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ καθορίζει τὶς κατηγορίες γιὰ μιὰ γενετικὴ ἐξήγησις τοῦ κράτους.

Ἄν δὲν ὑπῆρχε στὴν πρώτη μαρξιστικὴ κριτικὴ τοῦ μυθοποιημένου κράτους ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν θὰ διέφερε ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ κράτους ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Στίρνερ καὶ ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὶς κατηγορίες μιᾶς στατικῆς ἀνθρωπολογίας.² Ἡ πρώτη μαρξιστικὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος δὲν θὰ διέφερε ἐπίσης ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ κράτους ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν Henri de Saint-Simon μὲ ἀναφορὰ σὲ κοινωνιολογικὰς κατηγορίες,³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ θεώρησίν του.

Ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τοῦ μυθοποιημένου κράτους γίνεται πραγματικότητα μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν, ποὺ τὴν ὀλοκληρώνει. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Μάρξ δὲν ἀναπτύσσεται ἡ ἄποψη

ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις παίρνει τὴ θέσιν τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς. Ἡ θέση του κατὰ τὴ φάσιν αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ προϋποθέτει τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν, πὺδ γενικὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ κατάσταση, καὶ ταυτόχρονα τὴν κατευθύνει. Μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν πράξιν παρამερίζεται ἡ φιλοσοφία, ποὺ ἔχει τὴν μορφή μιᾶς ὀλοκληρωμένης θεωρητικῆς κατασκευῆς καὶ ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ σύστημα τοῦ Χέγκελ. Δὲν παύει ὅμως νὰ ὑπάρχει ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ. Ἀντίθετα δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀναπτυχθῇ.

Γιὰ νὰ ὑπάρξει ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρξει μιὰ τάξις ποὺ ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ τὴν «ἀστικὴν κοινωνίαν», ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Χέγκελ. Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται στὰ πρῶμα κείμενα του κάπως ὑπαινικτικὰ στὶς σχέσεις παραγωγῆς καὶ τὶς μορφές ἐργασίας ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐγγειανὴ «ἀστικὴ κοινωνία». Ταυτόχρονα ἡ ἐπαναστατικὴ τάξις ἀρνεῖται τὴν «ἀστικὴν κοινωνία».⁴ Ἡ τάξις αὐτὴ ἔχει «καθολικὴν» χαρακτῆρα γιὰτὶ δὲν ἔχει κανένα ἰδιαιτέρου δικαίωμα νὰ προστατέψῃ ἀφ’ ὅπου ἔχει ἀποστερηθῇ ἀπὸ ὅλα τὰ δικαιώματά της. Ἡ τάξις αὐτὴ ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Μάρξ «ἐργατικὴ τάξις» ἢ «προλεταριάτο». Ἐχει τὴν ἐποπτεία τοῦ ὅλου γιὰτὶ δὲν εἶναι πρеш-λαμένη στὸ «μέρος». Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς ἀπελευθερώνονται καὶ οἱ ἄλλες τάξεις.

Ὁ Μάρξ δὲν ἀποσαφηνίζει στὰ δύο κείμενά του, ποὺ ἀναφέρονται στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτῆς. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑποθεθῇ ὅτι πραγματοποιεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγειανὴν διαλεκτικὴν τοῦ δούλου καὶ τοῦ κυρίου.⁵ Ἡ ἐξουσία ποὺ ἄσκει ὁ κύριος πάνω στὸν δούλο συνεπάρχει καὶ τὴν ἀλλοτριώσιν τοῦ κυρίου, τοῦ ὁποίου οἱ ἐμπειρίες καὶ οἱ ἀναζητήσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐξουσία ποὺ ἄσκει πάνω στὸν δούλο. Ἡ ἐξάρτησις αὐτὴ τοῦ κυρίου ἀπὸ τὸν δούλο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κύριος χρησιμοποιοῖ τὸν δούλο σὰν ἐργαλεῖο. Ἐτεῖ καταναλίσκει καὶ ἀπολαμβάνει χωρὶς νὰ ἐργάζεται. Ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ δούλου ἐκφράζεται μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κύριος τὸν ἀναγνωρίζει σὰν ἀναγκαῖο συμπλήρωμά του. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ συνελεῖται ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆς ὁ κύριος ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν ψευδαῖσθησιν τῆς αὐτονομίας του, γνωρίζει τὸν πραγματικὸ ἐαυτό του. Ἵσως ὁ Μάρξ μεταθέτει τὶς ἀναλύσεις αὐτῆς ποὺ, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Χέγκελ, ἐφαρμόζονται στὴ σφαῖρα τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδησιακῆς ἐμπειρίας, στὴν περιοχὴ τῆς ἱστορικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν «πάλιν τῶν τάξεων» προεκτείνουν τὶς ἀναλύσεις τοῦ Χέγκελ γιὰ τὴν «διαλεκτικὴν τοῦ δούλου καὶ τοῦ κυρίου».

Ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς τοῦ Μάρξ στὴν τάξιν μὲ τὸν

1. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 132.

2. K. Löwith, *de Hegel à Nietzsche*, γαλλικὴ μετάφρασις Rémi Laureillard, Paris, 1969, σ. 301-302.

3. G. Gurvitch, *Traité de Sociologie*, Paris, 1967, 1, σ. 33. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Saint-Simon σὲ «ὀργανικὰς» καὶ «κριτικὰς» ἐποχὰς δὲν ἀναιρεῖ τὴν παραπάνω ἐκτίμησιν. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ δὲν θεμελιώνει μιὰ γενετικὴ ἐξήγησιν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀπὸ τὸν Saint-Simon.

4. J. O'Malley, ὁπ. παρ., σ. 141-142.

5. R. Garaudy, *Dieu est mort*, σ. 227 κ. ἔ.

«καθολικό» χαρακτήρα, συνάγεται ότι η άπελευθέρωση της εργατικής τάξης συνεπάγεται και την άπελευθέρωση της άστικής τάξης από την εκμετάλλευση που άσκει πάνω στην εργατική τάξη. Η εκμετάλλευση αυτή πραγματοποιείται με την οικειοποίηση της διαφοράς από τον άστώ άνάμεσα στην άξία του προϊόντος της εργασίας των εργατών και στην άξία της άμοιβής τους, με την όποία εξασφαλίζεται η συντήρησή τους.

Η άμοιβαία άπελευθέρωση της άστικής και της εργατικής τάξης προϋποθέτει «δυνάμει» και ταυτόχρονα οδηγεί στην πραγμάτωση της κοινωνίας χωρίς τάξεις. Στα πρώιμα έργα του ό Μάρξ τείνει να την ταυτίσει με τον «λαό» ή με τον «δήμο».¹ Οί έννοιες αυτές, όπως έδειξε ό Κ. Löwith, προϋποθέτουν όρισμένες αναλύσεις του Ρουσσώ στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.² Ό Μάρξ τις χρησιμοποιεί στα πρώιμα έργα του σε σχέση με την κοινωνική όλότητα, στην όποία τό κάθε «στοιχείο» άποφασίζει και πράττει όχι σάν ιδιώτης αλλά σάν φορέας της βούλησης του συνόλου με τον σκοπό να πραγματοποιηθ ό άγαθό του κοινωνικού συνόλου.

Ό «λαός» έρχεται σε αντίθεση με την «άστική κοινωνία», όπως την έννουσε ό Χέγκελ. Πολιτική έκφραση του λαού είναι ή δημοκρατία, που άντιστοιχεί στην ιστορία των πολιτευμάτων με τον Χριστιανισμό σε σχέση με την ιστορία των θρησκειών.³

Βασικό χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ότι ή πολιτεία δέν «δημιουργεί» τον «λαό». Από την άποψη αυτή ή δημοκρατία έρχεται σε αντίθεση με τη μοναρχία, όπως την όρίζει ό Χέγκελ στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Κατά τον Μάρξ, ή μοναρχία δημιουργεί τό πλήθος που «ταιριάζει» στη διατήρησή της. Όταν δημιουργείται ή άταξική κοινωνία, τό δημοκρατικό πολίτευμα είναι δημιούργημα του «λαού» και συνειδητή έκφρα-

ση της βούλησής του. Με τη δημοκρατία γίνεται σαφές ότι τό κράτος είναι δημιούργημα της κοινωνίας και ότι ή κοινωνία δέν είναι δημιούργημα του κράτους, όπως, σύμφωνα με την έρμηνεία και την κριτική του Μάρξ, δεχόταν ό Χέγκελ. Η δημοκρατία άποσαφηνίζει την «ούσία», δηλαδή τους ιστορικούς, κοινωνικούς και άνθρωπολογικούς δρους της πολιτειακής τάξης, όπως ό Χριστιανισμός έκφράζει την «ούσία» της θρησκευτικής πίστης.

Στα πρώιμα έργα του ό Μάρξ προεκτείνει την παράδοση της Άθηναικής Δημοκρατίας και των Ίακωβίνων.⁴ Η γενική θέση του στα έργα αυτά είναι ότι μέσα από την ιστορική εξέλιξη δέν «καταργείται» τό κράτος παρά μόνο σάν ξεχωριστός φορέας έξουσίας, ό όποιος θά όριζόταν ειδολογικά και του όποίου ό τρόπος ύπαρξης θά παρουσίαζε αναλογίες με τον τρόπο ύπαρξης των μεταφυσικών ύποστάσεων.

Αν τό κράτος θεωρηθ ό σάν ιστορικό φαινόμενο, δικαιολογείται ή διαπίστωση ότι ή άσκηση της πολιτικής έξουσίας παύει βαθμαία να έχει καταπιεστικό χαρακτήρα. Η εξέλικτική αυτή διαδικασία δέν συντελείται όμως σύμφωνα με τό ευθύγραμμο σχήμα της προόδου. Όταν πραγματοποιηθ ή «άπελευθέρωση του προλεταριάτου», ή πολιτική έξουσία μεταβιβάζεται στους άρχόμενους που έκτελούν ταυτόχρονα και τη λειτουργία του «ήγεμόνα». Η εξέλιξη αυτή, που δέν πραγματοποιείται ποτέ κατά τρόπο όλοκληρωμένο και όριστικό, έκφράζεται με τον σχηματισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τό πολίτευμα αυτό μπορεί να θεωρηθ ως ή πολιτική έκφραση που ταιριάζει στον άνθρωπο διαν παύει να είναι «ιδιώτης» ή «άστος» και μεταβάλλεται σε κοινωνικοποιημένο δν.

4. Αντίθετη είναι ή άποψη του D. McLellan, *Marx before Marxism*, σ. 151. Από τά κείμενα όμως που παραθέτει συνάγεται μόνο ότι, κατά τον Μάρξ, στους Ίακωβίνους δέν έχει άναπτυχθ ή οικονομική και κοινωνική βάση που θά επέτρεπε την άπορρόφηση του κράτους από την άστική κοινωνία.

1. *Contribution*, 3, σ. 29-30.

2. *de Hegel à Nietzsche*, σ. 292.

3. *Contribution*, όπ. παρ.